

ВІДГУК

офіційного опонента кандидата філософських наук, доцента

Христокіна Геннадія Володимировича

на дисертацію Фоменка Антона Валерійовича

«Фундаменталістський поворот в сучасному російському православ'ї»,

подану на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

за спеціальністю 09.00.11 - релігієзнавство

Одним із найбільш актуальних об'єктів дослідження сучасного вітчизняного релігієзнавства є православна проблематика. Актуальність цієї теми обумовлена не лише українськими релігійними процесами останніх років, але й суспільно-політичним контекстом східноєвропейського регіону. Радикалізація зовнішньої та внутрішньої політики Російської федерації, яка спостерігається після анексії Криму в березні 2014-го року, знов актуалізувала необхідність дослідження російського політичного, культурного та історичного бекграунду в світовій науці. Не є виключенням й російська релігійна проблематика, особливо якщо врахувати ту важливу роль, яку православна ідентичність відіграє в сучасній російській державній ідеології.

З іншого боку, аргументи щодо доцільності дослідження її внутрішнього дискурсу надає сама Російська православна церква, яка за роки існування путінського режиму перетворилася на одну із найбільш консервативних релігійних організацій світу. Артикуляція послідовної антиліберальної та ізоляціоністської ідеологічної позиції офіційними спікерами РПЦ актуалізує певну зацікавленість в дослідженні цієї позиції з боку професійних релігієзнавців не лише пострадянських країн, але й Заходу. Вказана радикалізація внутрішнього дискурсу російського православ'я свідчить про наявність значної внутрішньої напруги в РФ, виникнення якої обумовлене трансформативністю поточної історичної доби. Російське православ'я шукає шляхи реагування на виклики сучасності, намагається своєрідно адаптуватися до світової глобалізації, шляхом створення антизахідної церковно-

цивілізаційної культури «Руського мчу». Існування в умовах авторитарного путінського режиму, в свою чергу, ставить керівництво РПЦ перед необхідністю маневрувати у вирі російської суспільно-політичної дійсності, що накладає на внутрішній дискурс церкви особливий відбиток. З урахуванням цих факторів, можемо стверджувати, що російська східнохристиянська церковна традиція сьогодні перебуває в стані суспільної та церковно-політичної трансформації, і тому її дослідження є вкрай актуальним спільнотою релігієзнавців. Саме ці внутрішні трансформації дослідив у власній дисертаційній роботі «Фундаменталістський поворот в сучасному російському православ'ї» Антон Фоменко.

Перший розділ дисертаційного дослідження досить вдало розкриває питання історичних витоків релігійного фундаменталізму, визначаючи головним чинником його актуалізації кризу традиційної світоглядної парадигми та встановлення ідеології доби модерну, яка, спираючись на сцієнтизм та прогресизм, загострювала увагу на діалектиці «старого» та «нового» та розуміла релігію як культурний пережиток, від якого необхідно відмовитися. Витіснення релігії зі сфери суспільного життя та її модернізація спричинили зворотній процес, якій розгорнувся разом із кризою модернового світогляду. Його результатом стало виникнення феномену релігійного фундаменталізму. Визначивши історичні умови, в яких відбулося формування досліджуваного явища, Антон Фоменко ставить питання про специфіку методології дослідження фундаменталізму. На його думку, вивчення феномену релігійного фундаменталізму, зокрема й актуалізованого в православній традиції, необхідно здійснювати за допомогою дослідження ідентичності релігійного руху, що виник під гаслом необхідності подолання наслідків модерної секуляризації. Для цього Фоменко пропонує використовувати синтетичний методологічний підхід, що ґрунтується на використанні здобутків феноменології релігії та герменевтики. Остання, на думку дисертанта, дає змогу через інтерпретацію релігійних текстів зрозуміти зміст фундаменталістського послання сучасному світу. В цілому,

проблематика виникнення фундаменталізму, як специфічного феномену сучасної релігійності, та специфіка його дослідження, визначені в даній дисертаційній роботі вдало, науково коректно та мають значний евристичний потенціал.

В другому розділі дисертації Антон Фоменко розглядає процес актуалізації фундаменталістських рухів в світових релігіях, виявляє характерні ідеологічні особливості, притаманні фундаменталістським програмам, та досліджує специфіку актуалізації фундаменталістських рухів у православних церквах, що не належать до російської східнохристиянської традиції. Виникаючи внаслідок кризи модернового світогляду, ідеологія фундаменталістських рухів поширюється на переважну більшість світових релігійних традицій, з врахуванням глобальної та регіональної специфіки. Згідно із результатами дослідженням Фоменка, глобального поширення набули ті фундаменталістські рухи, що формувалися на засадах давніх релігійних традицій. Саме вони, протягом другої половини ХХ століття, пережили вибухоподібне відродження, що можна бачити на прикладі евангельського протестантизму та ісламу. В той же час, локальний характер мають фундаменталістські рухи, що оформилися в традиціях обмежених певними інституціональними, цивілізаційними, або національними кордонами. Для російського православ'я, на думку дисертанта, характерна друга модель.

Попре різницю у формах поширення, фундаменталізм, як ідеологічна програма, має низку характерних змістовних рис, наявність яких дає право говорити про його певну ідеологічну гомогенність. Так, показовою рисою фундаменталістських програм є установка на необхідність подолання наслідків модернізації релігійних традицій та ліквідації дистанції між релігійним та світським, що виникла внаслідок секуляризаційних процесів. Трактуючи зазначені явища, як кризу релігійності, фундаменталізм пропонує розуміти контекст її актуалізації у есхатологічному ключі, в наслідок чого, в

зазначеній релігійній ідеології наявна стала установка на несприйняття сучасності, яка розуміється як доба апостазії. Діалектика протиставлення релігійного та світського актуалізує в ідеології фундаменталістських рухів жорсткий поділ на «своїх» та «чужих», результатом якого стає формування у послідовників досліджуваної Фоменком релігійної ідеології нехарактерних для монотеїстичних релігійних традицій дуалістичної картини світу.

Розглядаючи специфіку формування ідеології релігійного фундаменталізму у православ'ї, дисертант дійшов висновку, що каталізатором виникнення фундаменталістських рухів в церквах грецької східнохристиянської традиції стали спроби модернізації релігійного життя, які здійснювалися протягом першої половини ХХ століття. В наслідок зазначених процесів в православ'ї актуалізувалися дві протилежні моделі церковності: «відкритого» та «закритого» типу, різниці між якими полягає в комунікації із зовнішнім стосовно церкви середовищем. Домінуючою в переважній більшості не пов'язаних із російським православ'ям східнохристиянських церков є перша модель, в той час як друга залишається актуальною для маргінальних фундаменталістських рухів, що існують в нетрях зазначених традицій.

Третій розділ дисертаційного дослідження Антона Фоменка присвячений специфіці виявлення релігійного фундаменталізму власне у російському православ'ї. Важливою є думка дисертанта про те, що витoki ідеології фундаменталістських рухів у сучасному російському православ'ї необхідно шукати в історичному минулому зазначеної традиції. Вже на початку процесу становлення автентичної російської східнохристиянської церковної традиції ХV-ХVІІІ ст., окреслилася тенденція до формування її саме як «закритої» релігійної моделі, характерною рисою якої стає тісна співпраця між церквою та державою. В наслідок закріплення таких уявлень як нормативних, російське православ'я сформувалося, як релігійна традиція, в якій базові християнські наративи витіснилися у світоглядну периферію, в той час як центральне місце

зайняла концепція державно-церковної «симфонії», в якій релігійна складова відігравала роль чинника колективної ідентичності. Враховуючи цю характерну рису, стає зрозумілим чому російське православ'я завжди «дрейфувало» вслід за змінами російської державної ідеології.

Трагічний досвід існування в умовах радянської примусової секуляризації, обумовив можливість виникнення в російському православ'ї потенціалу для актуалізації фундаменталістських рухів, які розпочалися після розпаду СРСР. У своєму дисертаційному дослідженні Фоменко пропонує розглядати пострадянський період в історії російського православ'я, як час, коли його внутрішній дискурс зазнав радикальних трансформацій, обумовлених політичним запитом нової доби. Відсутність релігійної культури, яка стала наслідком десятиліть радянського богоборства, обумовила стрімке поширення фундаменталістських настоїв серед віруючих Російської православної церкви. Саме в результаті цього в сучасному російському православ'ї відбулося утвердження «закритої» ідеологічної моделі. Зазначений процес Антон Фоменко й називає «фундаменталістським поворотом». Ключову роль в цьому процесі, на думку дисертанта, відведено нинішньому предстоятелю РПЦ патріарху Кирилу (Гундяєву), зусиллями якого фундаменталістське розуміння православного віровчення було затверджене в програмних документах російської православної церкви.

В четвертому розділі роботи дисертант розглядає ідеологічну доктрину «Російського світу», яку на його думку слід визначити в якості центральної світоглядної концепції російського православного фундаменталізму. На думку Антона Фоменка, доктрина «Російського світу» була розроблена для культурної консолідації пострадянського простору та використовувала чинники мовної та релігійної ідентичності в якості ключових об'єднавчих інструментів. Постулюючи цінності, які суттєво розходяться не лише із православним, а й взагалі християнським баченням спасіння, досліджена ідеологічна доктрина формує у свідомості її прихильників специфічну

аксіологію, що ґрунтується переважно на політичних, а не релігійних принципах.

Цікавим аспектом дисертаційного дослідження є запропонована дисертантом ідея розглянути доктрину «Російського світу» через призму постколоніальної теології. Як зауважує дисертант, використовуючи православ'я та російську мову в якості елементів ідентичності, сучасна російська влада намагалася за допомогою «м'якої сили» повернути населення пострадянських країн під вплив Російської федерації, з огляду на що досліджувану доктрину можна вважати неокolonіальним ідеологічним конструктом. Важливим на думку Фоменка є й зв'язок ідеології «Російського світу» із ідеологією антиглобалізму, консерватизму та конспірологічними теоріями. Окрім вказаних вище аспектів ідеології «Російського світу» важливим за твердженням дисертанта є аксіологічний елемент зазначеної доктрини. Можна погодитися з висновками Фоменка про те, що аксіологія «Російського світу» апелює до традиційних цінностей, яка, в умовах відсутності чітко артикульованої громадянської ціннісної системи в спільнотах багатьох пострадянських країн, виглядає абсолютно беззмістовною. Ця характерна риса зазначеної ідеології дозволяє, на думку дисертанта, назвати «Російський світ» продуктом симулякрів.

П'ятий розділ дисертації Фоменка А.В, присвячений феномену «низових» рухів в сучасних російській та українській православних традиціях. Актуалізація зазначених рухів відбулася разом із розпадом Радянського союзу та стала наслідком зникнення тиску на церковне середовище з боку держави. В російських суспільно-політичних умовах діяльність рухів православних активістів на ранньому етапі була вкрай політизованою. Поступове згасання громадянської активності в РФ, пов'язане зі встановленням авторитарного режиму Володимира Путіна, призвело до трансформації діяльності представників «низових» православних рухів: розпочавши із пікетів, активісти з часом почали використовувати методи естетики сучасного мистецтва,

зокрема, їхні акції часто набували рис перформансу. Важливою віхою в процесі розвитку феномену православного активізму, дисертант називає виступ панк-гурту «Pussy Riot» у московському Храмі Христа Спасителя. На думку Фоменка, зазначений випадок став каталізатором виникнення феномену православних акціоністів, зокрема руху «Божа воля». Станом на поточний момент, активність зазначених рухів майже згасла.

Говорячи про український контекст дисертант наголошує, перш за все, на відмінності суспільно-політичних умов, в яких відбувався розвиток аналогічних рухів в Україні. На його думку, російські активісти існували, так би мовити, «у вакуумі», в той час як українська релігійна ситуація вимагала від православних братчиків участі у складній конкурентній боротьбі, учасниками якої були також греко-католики, католики та протестанти. Крім того, навіть керівництво залежної від Москви УПЦ, не досить прихильно ставилося до представників фундаменталістських рухів, деякі з яких були засуджені Синодом УПЦ МП. Втім, після смерті митрополита Володимира (Сабодана) ситуація кардинально змінилася - нове керівництво УПЦ на чолі із митрополитом Онуфрієм (Березовським), зайняло оборонну позицію та актуалізувало у дискурсі українського православ'я концепції, більш характерні для «закритої», московської, церковної моделі.

Попре високу науково-теоретичну якість та актуальність здійсненого Антоном Фоменком дослідження, слід визнати, що ряд моментів дисертаційної роботи потребує зауважень, коментарів, пропозицій та рекомендацій.

1. Зокрема, наглядною є відсутність в дисертаційній роботі порівняльно-релігієзнавчого аналізу співвідношення специфіки православного та ісламського фундаменталізмів. З огляду на значну актуальність дослідження ісламського фундаменталізму в сучасному релігієзнавстві, такий компаративний аналіз видається конче необхідним. Пропонуємо дисертанту звернути увагу на дослідження специфіки розвитку

сучасних фундаменталістських рухів ісламу, дослідити характер ідеології ісламізму та порівняти її із ідеологією православного фундаменталізму.

2. Виведена дисертантом класифікація угруповань православних фундаменталістів виглядає дещо штучною. Відсутній принцип класифікації, яким послуговувався Антон Фоменко. Пропонуємо доопрацювати дане питання, виявити морфологічні риси, згідно яким провести класифікацію виявлених ним угруповань.

3. Говорячи про ідеологічну доктрину «Російського світу» дисертант не взяв до уваги критику, якої зазначений ідеологічний конструкт зазнавав не лише в Україні, а й на всьому пострадянському просторі. В тій же Українській православній церкві Московського патріархату протягом років керування нею митрополитом Володимиром (Сабоданом) існувало потужне проукраїнське крило, яке не лише критикувало ідеологію «Російського світу», але й займалось її вивченням. Без урахування критики зазначеного ідеологічного конструкту, його дослідження виглядає дещо поверховим. Крім того, дисертанту слід зосередити власну увагу не лише на специфіці розповсюдження концепції «Російського світу», а й на питанні кризи зазначеного ідеологічного конструкту, актуалізація якої розпочалася після подій Революції гідності та радикалізації політики Росії по відношенню до України.

4. Говорячи про те, що результати дослідження Фоменка можуть слугувати приводом для рефлексії в середовище українського православ'я, дисертант не наголошує на тому, які саме з його висновків можуть бути екстрапольовані на український релігійний контекст. Згідно із текстом дослідження, умови при яких відбувалася актуалізація фундаменталістської ідеології в російському православ'ї, мали значну кількість розбіжностей із українським релігійним контекстом. Звісно, що спільність східнохристиянської традиції та історичного минулого вказують на високу вірогідність виникнення фундаменталістських рухів й на українських теренах,

втім, конкретизація висновків дисертації з урахуванням саме українських релігійних реалій була б дуже доречною.

5. Звичайно, як і більшість наукових робіт такого рівня, дана дисертація не позбавлена значної кількості мовно-стилістичних огріхів, обтяжуючих словесних конструкцій, русизмів.

В той же час, наголошуємо, що дисертація Антона Фоменка є самостійним та завершеним дослідженням актуальної релігієзнавчої проблематики. В ній містяться вагомі та оригінальні наукові досягнення в галузі практичного релігієзнавства, філософії та соціології релігії. Дослідник досягнув поставленої мети та вирішив визначені дослідницькі завдання. Текст дослідження вирізняється чіткою структурованістю та логічним викладенім матеріалу. Винесені на захист положення виглядають аргументованими. Зміст даної роботи, її публікація та автореферат містять всю необхідну інформацію щодо самої дисертації та заслуговують на наступну оцінку:

Наукова робота Фоменка Антона Валерійовича «Фундаменталістський поворот в сучасному російському православ'ї» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

**Офіційний опонент,
кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії та політології
Університету державної
фіскальної служби України**

Г.В. Христокін

Г.В. Христокін
засвідчую:
вчений секретар УДФС України
« 13 » 06 2019 р.